

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ КОМПОНЕНТИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Надано характеристику компонентів правосвідомості студентської молоді, розкрито сутність правової установки як серцевини правосвідомості особистості, вибірково проаналізовано стан формування правосвідомості студентів вищих навчальних закладів, окреслено шляхи удосконалення правовиховної роботи.

Ключові слова: *вищі навчальні заклади, студентська молодь, індивідуальна правосвідомість, компоненти правосвідомості, правові установки, правове виховання.*

Постановка проблеми. Державна молодіжна політика як один із найважливіших і пріоритетних напрямів діяльності країни, що здійснюється в інтересах і молодих громадян, і суспільства в цілому, повинна створювати належні умови для самореалізації молоді, зокрема у сфері формування її правової свідомості. Дослідження правосвідомості молоді в умовах радикальних перетворень в усіх сферах суспільного життя має важливе теоретичне і практичне значення: виявлення взаємозв'язку між особливостями соціально-правового статусу та особливостями правової свідомості молодих людей допоможе внести необхідні корективи у механізм їх правової соціалізації з метою підвищення його ефективності. Отже, дослідження правової свідомості молоді, зокрема її студентської частини, має значну теоретичну та практичну актуальність. Це обумовлено тим, що, по-перше, студентство, на відміну від інших соціальних груп, швидше оволодіває новими знаннями, професіями і спеціальностями, необхідними в умовах трансформації суспільства, є головним носієм інтелектуального та фізичного потенціалу нації, виступає єдиним джерелом поповнення трудових ресурсів держави. По-друге, студентська молодь становить достатньо велику суспільно-демографічну групу в суспільстві, яка є стратегічним ресурсом, основним джерелом інновацій та майбутнім України. Як порівняно самостійна соціальна група, студентство є суб'єктом, носієм групової правосвідомості, яка є основним чинником формування її правової поведінки та поряд із іншими факторами впливає на вчинки студентів, визначаючи їх правомірність і неправомірність. Тобто правосвідомість студентської молоді певною мірою обумовлює режим і стан законності та правопорядку в суспільстві. У зв'язку з викладеним важливого значення набуває про-

блема формування та удосконалення правосвідомості студентської молоді в Україні. А це, своєю чергою, неможливо без загальнотеоретичного з'ясування її змісту, законномірностей і особливостей формування.

Стан дослідження. Упродовж останнього десятиліття теоретичні і практичні аспекти правової культури та її невід'ємного компонента – правової свідомості – активно досліджують такі сучасні вітчизняні науковці, як Ю. Битяк, О. Ганзенко, В. Головченко, Ю. Калинюк, В. Котюк, О. Менюк, В. Тацій, Ю. Тодика, С. Легуша, А. Морозов, О. Мурашин, С. Сливка, Є. Федик, М. Штангрет, І. Яков'юк та ін. Розглядаючи роль правової культури у правовій державі, також питанням поняттю та структури правової свідомості присвятили наукові доробки В. Бурмістров, Н. Тітова, Я. Яковенко, І. Осика, Р. Сербін тощо. Правову культуру майбутнього вчителя з'ясовували М. Подберезський, І. Дьомін, М. Городиський. Визначенню ролі емоційного впливу на формування правосвідомості людини як найважливішого засобу оптимізації навчальної діяльності, виховного процесу, регуляції поведінки присвятили свої праці І. Бех, І. Зязюн, В. Семиченко, М. Яновська та ін. Психологічні аспекти формування правосвідомості особистості висвітлені у працях психологів С. Рубинштейна, А. Леонтєва, М. Андреевої, А. Асмолової, Д. Узнадзе; педагогів Г. Васяновича, М. Вачевського, В. Давидової, Ю. Бабанського, Н. Ткачової, О. Удалової, М. Фіцули та інших. Незважаючи на те, що питанням формуванню правосвідомості присвячено чимало наукових досліджень, однак, як свідчить аналіз, залишається поза увагою багатьох учених проблема формування правосвідомості молоді, зокрема її студентської частини. Окремі питання цієї проблеми висвітлені в працях М. Городиського, В. Котюка, Л. Мацук, М. Подберезського та О. Скакун.

Мета статті – проаналізувати психолого-педагогічні компоненти правової свідомості особистості та з'ясувати особливості їх формування у студентської молоді.

Виклад основних положень. У сучасній теорії права, юридичній психології правосвідомість (англ. legal – awareness) тлумачиться як система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, що виражають ставлення особи, групи, суспільства до чинного, минулого і бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом [6, с. 247]. Практично усі вчені зазначають, що поняття «правосвідомість» відображає взаємозв'язок права зі свідомістю: якщо право є об'єктивною реальністю, то правосвідомість – це суб'єктивна реакція людей на право, тобто право у тому вигляді, у якому воно існує в свідомості суспільства. Ставлення до права може бути позитивним (розуміння цінності права) або негативним (заперечення соціальної значущості

права), раціональним (інтелектуальне сприйняття права) та емоційним (сприйняття права на рівні почуттів, настрою) тощо, при цьому певне ставлення до права і правових явищ може бути і в однієї людини, і у групи людей чи суспільства в цілому. У юридичній літературі (Н. Щербакова, Н. Крестовська та ін.) за суб'єктами (носіями) правосвідомості поділяють на такі види: 1) індивідуальну – сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда. Вона формується під впливом індивідуальних обставин життя, зовнішнього середовища і залежить від рівня правової освіти індивіда; 2) групову, яка відображає ставлення до права, його оцінку з боку соціальних груп (соціальних спільнот, професійних, територіальних, неформальних груп). На процес її формування впливає спільність інтересів, традицій, умов життя, а також авторитет лідера групи; 3) суспільну, яка виражає ставлення до права всього суспільства. Вона властива великим соціальним спільнотам (населенню країни, окремого регіону, певному етносу). Суспільна правосвідомість містить найбільш поширені й узагальнені оцінки права та правової реальності [3, с. 355]. На нашу думку, на формування індивідуальної правосвідомості особистості насамперед впливає політична і економічна політика держави, стан законності та правопорядку в країні, соціальний і правовий рівень захищеності людини, і насамперед її правова обізнаність та переконання в справедливості закону, віра в силу закону тощо. Практика повсякденного життя свідчить про типові упущення правової освіти та виховання населення, передусім молоді. Як результат – у свідомості більшості молодих людей присутній правовий інфантилізм, правовий нігілізм і правовий цинізм. Тобто у юнаків і дівчат виробляється безвідповідальність, формується думка заперечення ролі права в житті та прагнення використання відповідних знань права чи законодавства з метою уникнення відповідальності. А це свідчить про низький рівень правосвідомості особи. В різних літературних джерелах подається визначення правосвідомості особистості. В. Котюк, зазначає, що правосвідомість особистості характеризується знаннями чинного права і законодавства, правовими переконаннями й установками, правовим мисленням, правовими емоціями і почуттями, правовими мотивами, орієнтаціями та позиціями, які синтезуються в прийнятих рішеннях у процесі правової діяльності у сфері правовідносин [2, с. 85]. Індивідуальна правосвідомість особи з позиції психології особи доводить, що правосвідомість має складну структуру. Вона складається із: а) інтелектуальних процесів і станів; б) емоційних процесів і станів; в) вольових процесів і станів. Кожний із цих компонентів має свою

структуру, і вони тісно пов'язані між собою. Їх можна зобразити схематично (рис. 1).

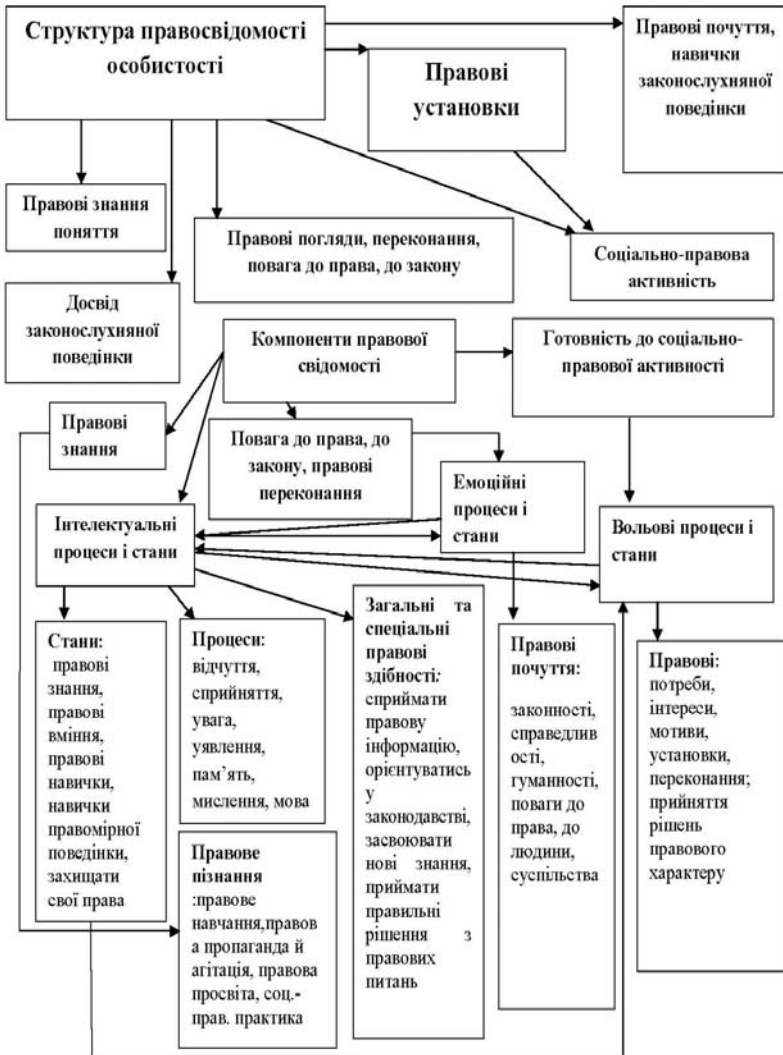

Рис. 1. Схеми структури правосвідомості особистості

Як правило, ці компоненти правосвідомості виражаються зовнішньо і їх можна зафіксувати. Більш глибокий аналіз цього явища, особливо з позицій психології особи, засвідчує, що правосвідомість має більш складну структуру. Вона складається із: 1) інтелектуальних (раціональних) процесів і станів; 2) емоційних процесів і станів; 3) вольових процесів і станів. Кожен із цих компонентів має складну структуру, і вони тісно взаємопов'язані. Інтелектуальна (раціональна) сфера правосвідомості є *першим компонентом правосвідомості* особи і охоплює такі процеси: перший компонент інтелектуальної сфери – це відчуття, сприйняття, увага, уявлення, пам'ять, правове мислення і мова.

Ці процеси психологи вважають пізнавальними. Вони стосуються емоційної і вольової сфер правосвідомості особи. Другим компонентом інтелектуальної сфери правосвідомості особи є певні стани: правові знання, правові вміння і правові навички. Правові вміння і навички тісно пов'язані із вольовою сферою. Особа повинна не тільки мати певний обсяг правових знань, знати свої юридичні права і обов'язки, але і вміти їх виконувати, використовувати і дотримуватись, мати навички захищати свої права, навички правомірної діяльності і поведінки. Третім компонентом інтелектуальної сфери правосвідомості особи є загальні і спеціальні правові здібності.

Другим компонентом правосвідомості особи є її емоційні процеси і стани. Без емоцій людина припиняє бути людиною-особистістю і може перетворитися в запрограмованого робота. До емоційних процесів належать власне емоції і почуття, зокрема правові почуття і емоції. Ця сфера найскладніша, тому що її майже неможливо зафіксувати, особливо емоції. Особа сильно переживає або хвилюється, коли потрапляє у надзвичайні ситуації, іноді навіть може настати шок, параліч, афект. Емоції дуже динамічні, вони мають полярний характер, можуть бути і позитивні, і негативні. Всі емоції поділяють на природні і соціальні, як і почуття. Правові емоції мають свій предмет – правові явища. Вони, як специфічна форма відображення державно-правових явищ, виражаються в емоційному відгуку, в міміці, думках, мові, настрої, чуттєвій діяльності і поведінці. Правові емоції пов'язані з реалізацією суб'єктивних прав і обов'язків особи, а також є емоційною оцінкою інших правових ситуацій. З емоціями надзвичайно тісно пов'язані правові почуття. Вони мають безпосередній зв'язок, оскільки емоції не можуть існувати без правових почуттів. Правові почуття – це більш стійкі і тривалі психічні стани, хоча теж мають свою динаміку і полярність (позитивні і негативні). Правове почуття – це така форма відображення правових явищ, яка сприймається і оцінюється особою відповідно до своїх потреб і інтересів, і до потреб інших суб'єктів права і

виражає суб'єктивне ставлення особи до цих явищ. У правових почуттях виражається потяг особи до задоволення особистих, колективних, державних чи суспільних потреб і інтересів. Правові почуття в процесі діяльності виконують різноманітні функції: пізнання правових явищ, їх оцінку, орієнтацію особи в правовому середовищі, контрольну, конструктивну – ухвалення рішень тощо. До емоційної сфери входять також правові відчуття. Їх можна розрізнити як певний психічний процес і його результати – відчуття, які можуть переходити в емоції і почуття. Наприклад, відчуття права, закону, законності можуть через деякий час бути усвідомлені як відповідні почуття. Відчуття – це найменша і елементарна форма відображення правових явищ.

Третім компонентом правосвідомості особистості є вольова сфера. Цей компонент індивідуальної правосвідомості не менш складний. Вольова дія розпочинається із усвідомлення мети і прагнення до неї, яка стає дійовою, перетворюючись на бажання і намір. Вольова сфера правосвідомості особи розпочинається з усвідомлення правових потреб і інтересів суб'єктів суспільних відносин. Правові потреби і інтереси – це джерело поведінки і діяльності особи, вони примушують її вступати в суспільні відносини. Правові потреби – це вимоги держави і громадянського суспільства, а також інших суб'єктів права до правомірної поведінки і діяльності особи. Інтерес означає важливий, значущий. Інтереси – це усвідомлені потреби, вони можуть бути різними: законними і протиправними. Потреби і інтереси виражають спрямованість особи до її об'єктів або суб'єктів. Інтереси переростають у заінтересованість, яка виражає стале ставлення особи, що стало нормою цілеспрямованої діяльності. До вольової сфери також належать цілі, мета і мотиви поведінки і діяльності особи. Мотив у перекладі з латини означає штовхаю, збуджую, рухаю. Іншими словами, це спонукальна причина дій і вчинків людини. Мотив виступає як причина постановки тих чи інших цілей. Вони не тотожні, але іноді збігаються. Ціль може бути одна, а мотивів багато. Коли в процесі діяльності і поведінки існує декілька мотивів, то вживають поняття «мотивація поведінки». Правові мотиви виражаються в формі прагнення, бажання, намірів, потягу, нахилів, захоплення, ухилення тощо. Вольова сфера правосвідомості особи також пов'язана з правовими установками, переконаннями. Правова установка – це стан готовності до правомірної діяльності і задоволення правових потреб і інтересів. Правові установки можуть поділятися на загальні і конкретні. Правові установки виражають також (або включають) правові орієнтації і позиції. Позиція виражає сталу свідому сукупність ставлень особи до правових явищ і цінностей. Орієнтація розуміється як наявність в особі ціленаправлених

реакцій на зміни ситуацій. Вольова сфера правосвідомості особи завершується ухвалення рішень, які мають правове значення і спрямовані на реалізацію суб'єктивних прав і обов'язків. У сукупності інтелектуальна, емоційна і вольова сфера правосвідомості особистості становлять необхідну основу для правомірної діяльності і поведінки. Наявність негативних установок, орієнтацій і позицій, незнання чинного законодавства, неповага до права і закону можуть призводити до протиправної поведінки і діяльності. У зв'язку із цим індивідуальна правосвідомість особистості охоплює і позитивні, і негативні компоненти.

Здійснений аналіз свідчить про те, що правові знання є першою передумовою формування правосвідомості молодой людини. Вибіркові соціологічні опитування студентів ВНЗ (Дрогобицький педагогічний університет, Львівський державний університет внутрішніх справ, Львівський та Прикарпатський інститути Міжрегіональної академії управління персоналом, Ужгородський державний університет) свідчать, що більшість студентів перших курсів мають слабкі знання норм права. У відповідях на питання «Оцініть свій рівень правової культури» виявляється певний суб'єктивізм: 73% першокурсників відповіли, що не досконало знають закони, однак намагаються їх не порушувати; 17% респондентів законів не знають, але ніколи не порушують моральні чи етичні правил поведінки. Тільки 23% опитаних визнали, що знають закони, ніколи не порушують правові норми, водночас 17,4% студентів відповіли, що знають закони, але інколи можуть їх порушувати, якщо впевнені, що це не стане відомо. Тільки 3% студентів не знають законів, але їм байдуже, чи порушують їх, оскільки завжди діють у власних інтересах, та 1,0% опитаних не змогли оцінити свій рівень правової культури. На питання «У яких правових знаннях Ви відчуваєте найбільшу потребу?» 69% студентів зазначили, що відчувають потребу у знаннях своїх прав, свобод та обов'язків; 23% у знаннях трудового, сімейного, цивільного законодавства; 15% – у знаннях господарського та податкового права, 10% – у знаннях адміністративного та кримінального права; 0,9% респондентів – не відчувають потреби у правових знаннях. Відповідаючи на питання «Що для Вас є основним джерелом правової інформації», студенти вказали спеціальні друківані видання (8,0%), спілкування з родичами, друзями, знайомими (30,0%), засоби масової інформації (27,7%), навчальну дисципліну «Основи правознавства» у школі та ВНЗ (48,0%), самостійне пізнання норм права за необхідності вирішення правової проблеми (34%). Наведені результати соціологічного опитування підтверджують, що основою формування правової свідомості молодой людини є системні правові знання про суспільство, його інститути та процеси, про державу та її

органи, про норми, що регулюють відносини людей між собою та з владою, про взаємні права, свободи та обов'язки людини і держави. Правові знання формують раціональний елемент у структурі правової свідомості молоді. Тому молодь повинна здобувати ці знання систематично і безперервно, насамперед у процесі навчання, а також шляхом самоосвіти. Психологічний елемент правової свідомості молоді людини формується на основі повсякденного сприйняття нею правових явищ та процесів і проявляється у вигляді почуттів, переживань, стереотипів, що в сукупності виробляють у психіці людини певну правову установку. Як зазначає Н. Щербакова, правова установка може переходити у дії, вчинки особистості, по-перше, порівняно самостійно; по-друге, внаслідок боротьби з іншими правовими установками; по-третє, у гармонійній єдності з іншими правовими і соціальними установками; по-четверте, автоматично [4, с. 37]. Дуже важливим фактором реалізації установки виступає соціальне середовище особи. Людина з високою правовою культурою може і не погоджуватися з певним законом, але дотримуватися його. «Волю розумної істоти слід розглядати як законодавця», – зауважував П. Юркевич [5, с. 186]. Правові установки посідають найважливіше місце в структурі правової свідомості. У вигляді правових установок визначається ставлення громадян до навколишньої дійсності. На основі правових установок правова свідомість об'єднує всі психічні процеси, властивості і стани, що виявляються у конкретній правовому поведінці. Особливості формування правових установок студентської молоді обумовлені характером і змістом правової соціалізації, що охоплює засвоєння особистістю багатства системи права, вироблення критеріїв соціально-правової оцінки явищ, учинків, що мають юридичне значення, пізнання всіх соціальних цінностей, набуття навичок, необхідних для впевненого орієнтування в соціально-правовій сфері, тощо. Найважливішим внутрішнім джерелом правової активності особистості є позитивна соціально-правова установка, тобто принципова духовна спрямованість на цінності правової культури суспільства. Отже, установка на право – серцевина правової свідомості особистості або соціальної групи.

Відомо, що на формування правової установок і правосвідомості особистості в цілому найбільш ефективно впливає правове виховання. Велике значення для формування правосвідомості, як і правове виховання, має стан законності і правопорядку у державі, діяльність судових і правоохоронних органів у захисті прав і свобод пересічних громадян, особливо молоді. Досліджуючи проблеми правового виховання молоді, В. Головченко, Г. Неліп, М. Неліп зробили висновок, що правове виховання молоді – це процес надання молодим громадя-

нам соціальних, педагогічних, психологічних, правових послуг педколективами, громадськими і благодійними організаціями, правоохоронними органами, батьками щодо інформування про їх права та можливості у різних сферах життя, правове консультування суб'єктів навчально-виховного процесу, інших молодих громадян та їх батьків; педагогічна, психологічна, наркологічна та юридична допомога; інша діяльність щодо формування у молоді правової культури і правосвідомості, навичок правомірної поведінки [1, с. 8].

Сьогодні процес формування правової свідомості у студентів вищих навчальних закладів здійснюється через систему правового виховання. Традиційно, тут процес правового виховання зводиться в основному до вивчення навчальної дисципліни «Основи правових знань», на вивчення якої навчальними програмами передбачено від 50 до 80 годин, поодиноких позаурочних правовиховних заходів, епізодичних виступів перед студентами працівників правоохоронних органів, щорічних студентських наукових конференцій за різними напрямками, зокрема правової спрямованості, самостійна робота студентів із вивчення та усвідомлення норм права та законодавства тощо.

Аналізуючи стан викладання і навчально-методичного забезпечення предмета «Основи правових знань» у вищих навчальних закладах, ми встановили:

по-перше, навчальні програми, підручники недостатньо враховують специфіку типів майбутньої професійної діяльності, а методики викладання предмета недостатньо орієнтовані на забезпечення єдності формування правової і професійної свідомості.

по-друге, деякі підручники швидше, як правило, детально аналізують усі галузі права: кримінальне, цивільне, сімейне, трудове, адміністративне, екологічне, однак недостатня увага приділяється процесуальним нормам права, знання яких може практично допомогти людині правильно побудувати структуру захисту своїх прав і свобод.

На нашу думку, правове виховання в Україні має спиратися на глибокі світоглядні засади, якими є: а) орієнтація на загальнолюдські цінності, насамперед ті, що закріплені у Загальній декларації прав людини; б) засадничим елементом і теоретико-ідеологічною основою всієї роботи з правового виховання має стати Конституція України; в) узгодженість правового виховання з сучасними державотворчими процесами в Україні; г) використання концепції правової держави, якою має стати Україна; г) департизованість правового виховання, тобто формальна незалежність від політичних програм, інших директивних документів будь-яких партій, громадських об'єднань, на основі визнання плюралізму ідеології.

Уся система правого виховання повинна формувати не лише знання права, але й глибоку переконаність у необхідності його норм як таких, що втілюють справедливість, захищають права та інтереси особи.

Висновки. Формування правосвідомості молоді – це складний психолого-педагогічний процес, який охоплює цілеспрямовану, послідовну, систематичну діяльність органів освіти, правоохоронних органів, інших державних органів, громадських і правозахисних організацій, органів місцевого самоврядування, окремих громадян із надання послуг у роз'ясненні й інформуванні положень права і законодавства, юридичного і психологічного консультування з метою формування в юнаків та дівчат певної системи правових знань, правових переконань і настанов, правового мислення, умінь і навичок правовими засобами самостійно захищати свої права, правових почуттів (почуття поваги до права і закону, законності, до соціальних цінностей, які охороняються правом тощо), що забезпечують стабільність правомірної поведінки і соціально-правову активність особи.

Держава покладає обов'язок формування моральних якостей і виховання в молоді поваги до закону і загальноприйнятих правил поведінки у суспільстві, формування позитивного погляду на здоровий спосіб життя на загальноосвітні, професійно-технічні, вищі навчальні заклади, де навчається значна частина молоді.

Отже, навчальні заклади є головним інструментом у формуванні правосвідомості молоді, забезпеченні правової просвіти молодих громадян. Науково-педагогічні працівники, виховники, соціальні педагоги, психологи зобов'язані за допомогою певних педагогічних технологій та механізмів освітнього простору, психологічних прийомів домагатися перетворення правових знань у стійкі правові переконання, погляди, установки, відтак сприяти розвитку правосвідомості і правової культури молоді людини.

Перспективи подальших досліджень. Для підвищення ефективності правовиховної роботи у вищих навчальних закладах необхідно впровадження новітніх організаційно-правових і психолого-педагогічних форм і методів партнерських відносин між науково-педагогічними колективами цих навчальних закладів та органами державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій, передусім правоохоронних органів, що, своєю чергою, вимагає розробки чітких науково-педагогічних моделей взаємодії, які передбачатимуть зміст правової освіти і правовиховних заходів, методи і прийоми психолого-педагогічного впливу на формування правосвідомості мо-

лодої людини, а також періодичність і тривалість правовиховних заходів, з урахуванням регіону та специфіки кожного закладу освіти.

1. Головченко В. В. Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики / В. В. Головченко, Г. І. Неліп, М. І. Неліп. – К.: Наук. думка, 1993. – 138 с.

2. Котюк В. О. Теорія права: курс лекцій: навч. посібник для юрид. фак. вузів / В. О. Котюк. – К.: Вентурі, 1996. – 208 с.

3. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: елементарний курс / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. – Х.: Одиссей, 2007. – 432 с

4. Щербакова Н. В. Правовая установка и социальная активность личности / Н. В. Щербакова. – М.: Юридическая литература, 1986. – 127 с.

5. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник / П. Юркевич. – 3-тє вид. – К.: Ред. журн. Український світ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 756 с.

6. Юридична психологія: термінологічний словник / за ред. А. М. Бандурки. – Х.: Тимченко, 2005. – 432 с.

Сурмяк Ю. Р., Кудрык Л. Г. Психолого-педагогические компоненты формирования правосознания студенческой молодежи

Подается характеристика компонентов правосознания студенческой молодежи, раскрывается сущность правовой установки как центрального звена правосознания личности, выборочно анализируется состояние формирования правосознания студентов высших учебных заведений и определяются пути усовершенствования правовоспитательной работы.

Ключевые слова: *высшие учебные заведения, студенческая молодежь, индивидуальное правосознание, компоненты правосознания, правовые установки, правовое воспитание.*

Surmyak Yu. R., Kudryk L. G. Psychological and educational components of the formation of students' legal awareness

The characteristics of the components of students' legal awareness are disclosed, the essence of legal settings as a core of personality legal awareness is revealed, the formation of legal awareness of students of higher educational institutions is selectively analyzed, the ways of improvement legal and educational work are outlined.

Key words: *higher educational establishments, student youth, individual sense of justice, components of legal awareness, legal options, legal education.*

Стаття надійшла 9 грудня 2013 р.